

Полов ред (gender order) и трансформация •

ст.н.с. д-р Ана Лулева, Етнографски институт с музей, БАН

В: Българска етнология, 2003, 2-3, 96-110.

Както е нормално за страна в преход от държавен социализъм към демокрация, българският публичен дискурс е наситен с понятия като *пазарна икономика, приватизация, реституция, политическа система, политически плурализъм, реформа*. Други понятия като *равен достъп/ равенство/равноправие* за възможностите на мъжете и жените, *полова (не)дискриминация* забележително отсъстват от публичното говорене. Нещо повече - когато се яви незаобиколим повод да се говори за тях (бързо забравения законопроект за равнопоставеност на половете), темата се отразява с нескривана ирония и омаловажаване на сериозността ѝ. Създава се впечатление, че в българското общество съществува, иначе рядко случващо се, единомислие по въпроса за равенството (и по-общо – за властовите отношения и представите им един за друг) на половете.

От етнологика гледна точка представляват интерес взаимните влияния между трансформацията на икономическия, политическия, социалния ред - от една страна, и половия ред - от друга. Когато се изхожда от разбирането, че полът (gender) се конструира социално (чрез процеса на социализация, в семейството, разделението на труда, системата от роли, публичния дискурс) и индивидуално (чрез възприемането от индивида на приетите в обществото норми, роли и стереотипи и превръщането им в част от неговата идентичност), под *полов ред* (система, композиция) ще се разбира съвкупността от отношения между половете, основани на възприетите в обществото норми, стереотипи, роли и йерархии. Различни автори акцентират върху различни аспекти на половия ред (gender order, Geschlechterordnung). К. Хаузен и Х. Вундер подчертават историчността и културната му детерминираност (Hausen, Wunder 1992: 11). Друг поглед предлага Е. Гофман. Изхождайки от основополагащия в неговата

• Теренната работа в настоящето изследване е осъществена с финансовата подкрепа на МОН по проект “Отношения между половете в съвременното българско семейство в европейски контекст”, Договор № 1102/2001.

теория възглед, че социалният ред се открива в и основава на взаимодействието, той твърди, че взаимодействието между половете в голяма степен се осъществява чрез ритуализирани форми на поведение, в които те винаги и произвеждат (потвърждават), и разказват половия ред, потвърждават социо-полови стереотипи. Това прави тясна връзката на половия ред с (определената по пол) идентичност – представата на индивида за самия себе си според идеалните представи за мъжественост/женственост (Goffman 2001: 110).

В тази статия ще се спрат някои от аспектите на взаимното влияние на половия ред в българското общество и процесите на дълбока трансформация, които протичат в него през последните 13 години. Наблюденията ми са резултат на теренни проучвания, правени в района на гр. Самоков¹.

Тъй като формирането на представите за своя и другия пол винаги се осъществява в определена дискурсивна рамка, най-напред предлагам един поглед към

образите от медиите

Часът е 9 сутринта. Поредната радио-емисия новини информира за хода на войната в Ирак, съдбовно-провалената голяма приватизационна сделка, причините за забавената съдебна реформа... По Нова телевизия върви филм, италиански. Пропуснала съм началото, името му, това на режисьора... Скоро става ясно, че филмът е по “Анна Каренина” на Лев Толстой. Действието е пренесено в Италия, в края на ХХ в. Освен костюмите и материалния свят, сред който се движат героите, всичко останало – отношенията, ролите, нормите, стереотипите, предразсъдъците за същността и представянето на мъжете и жените - изглежда потресаващо непроменено от времето на Толстой, “вечно”! Следва “На кафе” – предаване с висок рейтинг (според измервания на аудиторията), “гордост” на телевизията и, както неведнъж е препоръчвано по вестниците, пренесено без промени от успешния му първообраз по гръцка телевизия; водещата го дообогатила с прекрасния си външен вид - облекло и прическа, далеч от ежедневните - идея–заемка от италиански програми. “На кафе” внушава интимност по домашному – рубриките описват (навярно често, след като са “рубрики”!) един женски свят: допитване до хороскопа (отвъдното знание и съответните съвети за деня ни се

---

¹ Теренното изследване е част от научния проект “Отношения между половете в съвременните български семейства в европейски контекст”, финансиран от МОН.

дават от мъж); съвети как да направим дома си по-уютен (с хитроумна етажерка или изкуствено езерце и други подобни произведения на женските крехки, но сърчни ръце), да си ушим сами панталон; как да се грижим за цветята, домашните животни, децата, мъжа, бижутата, грима, косата, кожата, тялото, дитетите, процедурите за разхубавяване и, разбира се, кухнята! Там инсценирането на домашното е достигнало точката на своя най-голям реализъм в несекващите словесни престрелки ала снаха – свекърва между водещата и нейната партньорка. Разбира се, както във всяка къща, има и гости. Разговорите с тях трудно надскачат ежедневно бърбене, но почти винаги магията става – мъжете изглеждат още по-мъжествени, а жените – още по-женствени! Не липсват и съветите на специалисти и двойки от шоу-бизнеса за това как да съблазним мъжа до нас, могат ли да се обичат едновременно двама мъже/жени и пр... Всеки делничен ден зрителките на това предаване са “на гости” във фабрика за полови стереотипи, където мъжко и женското се изиграват, изобразяват и внушават, потвърждавайки патриархатния ред, в който мъжете са силни, разумни, съветващи, а жените – слаби, нежни, емоционални, грижовни в кукления си дом; ред, който се привижда като “нормален” и европейски. Една истинска българска Барби се радва на симпатиите на своята аудитория (отвърща ѝ и с награди – домакински електроуреди), представяйки образец за съвременните жени – крехка и нуждаеща се от опора (на високите си токове), с професионално изпиан грим и прическа, без грам тлъстина (недопустим телесен дефект) - един съвършен сексуален обект и “подарък” за мъжа. Не мога да не се съглася с Люс Иригаре, че “женствеността” е роля, образ, ценност, наложени на жената от представните системи на мъжете (Иригаре 2002:73). Прескачам следобедните сериали – латиноамерикански вариант на стереотипизирането на мъжете и жените. Завършвам деня с друго предаване-гордост на национална телевизия и вдъхновено, според създателите му, от медиите на постмодерния свят - “Шоуто на Слави”. След първите думи на водещия разбирам, че всяка прилика е случайна. Сексистките намеци очевидно са част от стила на това “шоу” и биха предизвикали едва ли само възмущението на публиката отвъд океана, чувствителна към всякакви расистки, сексистки и пр. нарушаващи човешките права медийни забави. Не и у нас. Тук срещу С. Т. седи истинска червенокоса американска шоу-звезда (описвана в пресата със “секс”- определения), която му признава, че той е най-големият “мъжкар” в

България! Дали не е чела българските вестници в самолета? Тогава би трябвало да знае, че има и друг претендент за тази титла (според “класация на български миски”). Но ... това е – С. Т. е сложил още един женски скалп на колана си. За да потвърди мъжкарския си “имидж”, за финал разказва виц – толкова безобразно пошъл и демонстративно обидно-сексистки, че се питам – това ли е хуморът, който развеселява вечер българските зрители и зрителици? За възвръщане на равновесието разлиствам новото луксозно (“light”) приложение на авторитетен седмичник (Капитал “Light”, брой 1, год.1, 5-11 април 2003). Предназначено е за избрана публика (“хора, които не се боят от мечтите си”, ... “читатели в активна възраст, образовани, с разностранни интереси”) и ѝ представя теми от широката палитра на онова, което се нарича “изкуството да живееш”. На с. 26 в рубрика “Уют” се спирам на поетично заглавие “Маята на нощта”. Следващото го подзаглавие внася ред в асоциациите около горното: “Оставете мъжът за една вечер да е господар в кухнята и той ще ви направи истински подарък”, защото, както по-нататък се казва, да се направят нещата с вкус и стил и да се подарят – “е занимание мъжко, както всяко подаряване” (излишно е да уточнявам, че авторът е мъж). Да попитаме ли, защо само “една вечер”? ... Та, казано непоетично, става дума за бирена супа, но не каква да е, а направена по старинна немска рецепта и не от кой да е, а от мъжа. Ето, в това била цялата метафизична сила на това блюдо! Защото то е произведение на мъжкото готвене, а “мъжкото готвене е като джаза, тръпката е в импровизациите. То е задача художествена, включва personal touch, утаените тайни табии на душата. Както всяко изкуство, мъжкото готвене знае рецептите на жанра, но не ги следва като някакъв догматик-соцреалист, държащ в едната ръка тигана, а в другата Чолчева или Michelin Guide of Cooking. Неговата истинска цел е да оплоди въображението – тогава телесното услаждане идва само” (Терзиев 2003: 26). Тук всички читателки, както се казва, трябва да замълчим и да сведем засрамено глави – защо изобщо се опитват да готвят жените! Може би само за да затвърждават изначалния дуализъм на човешкия свят, да добавят още един аргумент за есенциалното различие на половете и за това, че жените може да са по-красивата, но все пак лишена от творческо въображение половина на човечеството. Несъмнено подобно възвеличаване на мъжкото предполага другият полюс (“долу”, профанното) да се отреди на женското (за него не се споменава в горните редове, то е отсъстващото

“друго” на мъжкото). Все пак, поне отричащото натурализиране на женския род е направено елегантно ...

Преди да заспя, си спомням една мисъл на Ървинг Гофман, към която преди бях скептична: ”Полът, а не религията, е опиумът на народа” (Goffman 2001: 131). Перифразирал е Маркс, анализирайки половия ред (The Arrangement between the Sexes) в американското общество от 70-те години на XX в. Дали преходът в България не е завършил?

трансформацията и полов ред

Етноложкият поглед към трансформиращите се източноевропейски общества се полага в контекста на изследванията на прехода, правени от различни социални науки - социология, политология, демография, политическа и социална антропология и др. Формираният от тях наратив върху източноевропейския трансформационен процес разказва смяната на системата в Източна Европа като история на политическото демократизиране, съотв. икономическото и социално модернизиране и разглежда процесите и явленията изключително на теоретично макрониво и от методологична макроперспектива (Niedermueller 2002: 271). Отношението между половете като социална структура на господство не се теоретизира в тях. Концепцията за модернизацията (закъсняла, навакхваща) която доминира в теориите за прехода², игнорира перспективата на пола – обстоятелство, което издава ограничената ѝ обяснителна сила по отношение на него, според феминистката критика (Sauer 1996: 133 -140). Когато се говори за ситуацията на жените в трансформиращите се общества, често се поддържа тезата, че жените са “големите губеци” от прехода (Kreisky 1996; Rueschemeyer 1998; Brunnbauer 2002). Свидетелства за това са данните за увеличаване на безработицата сред жените, феминизацията на бедността, загубените социални придобивки, ограниченото им политическото участие и пр³. Б. Зауер основателно критикува това виктимизиране на жените, затварянето им в обяснителната рамка на жертвите, което е близко до носталгичния поглед и не позволява да се премине към обяснение на отношенията между половете и политиката към тях (Sauer 1996: 134).

---

² Обобщаващо за теориите за трансформацията: Kollmorgen 1997:10-39; вж. и Дитрих, Хьолшер 2002: 93-118.

³ Вж. публикуваните социологически изследвания в: Фотев, Стоилова 2000; Фотев, Драганова, Неделчева, Молхов 2001; Стоилова 2001; Situation of Women 1995.

В “главния поток” на изследванията за трансформацията вниманието е насочено към публичната сфера, където протичат системните промени и институционалните реформи. Микронивото, сферата на частното, жизненият свят на “обикновените хора” като цяло и в перспективата на половете са значително по-слабо изследвани⁴. По думите на Крис Хан, антропологичната критика към другите социални науки в изследването им на трансформацията може да се изрази с обвинението: “пренебрегване на културното измерение” (Hann 2002: 10). Важността на културното измерение за характера и възприемането на трансформацията се изтъква и от Петер Нидермюлер: “рефлексивното отношение между структурна, когнитивна и символична промяна не се схваща и разглежда. Днес, десет години след падането на социализма, става ясно, че когнитивните и символни фактори влияят на структурната и институционалната промяна, върху нейната ефективност и протичане, имат централно място в процеса на смяна на системата” (Niedermueller 2002: 265).

В транзитологията се приема, че процесите на промяна не се осъществяват паралелно на различните равнища на обществото. Ставащото на микро- и на макроравнище не е синхронно и еднакво бързо (Kollmorgen 1997: 25). Както не веднъж е писано, свързаните с опита ценности и резултатите от социализацията остават незасегнати от обществените промени и константни за по-продължителен период от време, независимо от подкрепата за процеса на трансформация (Дитрих, Хьолшер 2002: 111). Една от причините за това е свързана именно с “културната семантика на трансформационния процес” (Нидермюлер). В разкриването на конститутивното значение на културата в процеса на трансформация, в “полето на напрежение между социалната и политическата организация на социалния ред, от една страна, и символичната конструкция на социалния ред, от друга страна” Нидермюлер вижда особената стойност и познавателния принос на етнологичните изследвания на прехода в Източна Европа (Niedermueller 2002: 278).

Това означава да се анализира взаимовръзката между макро- и микроравнище, да се потърсят проекциите на политическите и структурните промени в жизнените светове на хората, да се “въведе актьорът”, субектът на промените с неговия опит, знание,

---

⁴Тази проблематика присъства в българската етнология чрез изследванията на Иванова 1997; Иванова 2002; Беновска-Събкова 2001; Гребенарова 2001; Минчева 2001; Карамихова 2000 и др.

представи, възприятия и очаквания за ставащото⁵. В рамките на такъв подход своето място има и перспективата на пола - не само защото “полът прониква и влияе върху всеки аспект и ниво на социалните и културните процеси и практики, но и защото преходът от социализъм към пазарно стопанство и нови политически форми има особени последствия за конструирането на пола и половото неравенство” (Pine 2002: 96).

Преформулирането на половия ред във всички постсоциалистически общества протича успоредно на големите промени и се установява с мълчаливото съгласие на двете страни (Fuszara 2000; Jalusic 1998; Pine 2002; Haney 1999; Deimel 1998; Римашевская & со 1999; Godel 2002). Въпреки различията, включително и в социалистическото наследство, (силното влияние на католическата църква в Полша; сравнително по-добрия жизнен стандарт в Унгария и Чехословакия; мощната патриархална традиция в Албания; особеностите на съветското общество) темите, които налагат процесите на трансформация са общи: нарастващото изключване на жените от публичната сфера; безработицата, по-голямата им обвързаност с неформалната икономика, отколкото с платения труд; сексуализацията на работното място (изисквания за външен вид и възраст на жените при наемане на работа); домашното насилие и пр.

Наред с общите тенденции, на микроравнище се установяват многообразие и различия в конструирането на половия ред според възраст (поколение), социално и икономическо положение, пространство (в центъра или в периферията, в града или в селото).

В овладяването на реалността, най-общо може да се каже, че хората използват два пътя, два вида стратегии. Едните почиват на придобитите в предишния социално-икономически ред опит и (всекидневно) знание за света, и биха могли да се определят като *неотрадиционни*, докато другите са проява на *новия* (институционализиран) *индивидуализъм*, описван като белег на рефлексивната модерност (Бек).

Голяма част от домакинствата в Самоков се справят с новите икономически условия като се осланят на стратегии, прилагани и по времето на държавния

---

⁵ Феминистка критика на концепциите за трансформацията и аргументиране на необходимостта от фокусиране върху микронивото, което да се контекстуализира вж. у Sauer 1986: 153; Дитрих 2000: 41-53.; антропологични изследвания на трансформацията вж. у Boraway, Verdery 1999; Hann 2002.

социализъм - неформална икономика, домашно производство на храни, поддържане на селско-градски домакинства, тесни връзки на взаимопомощ между родители и деца⁶. Това обаче не е израз на някаква исконна традиционност “извън времето”. Познати и практикувани “алтернативно” по време на социализма, тези стратегии се оказват жизнени и в новия социален и икономически контекст, защото представляват социален опит, който е приложим към новата ситуация. А промените в икономическо отношение в малък град като Самоков все още се описват в термини като “безработица”, “липса на работа”, “затваряне на фабрики”, “несигурност”, “бедност”. Приликата със ситуацията в района на Лодз (Полша), описана от Франсиз Пин, е поразителна. Оттеглянето на държавата, затварянето на нерентабилните производства и губещи заводи оставят без работа и доход много семейства. В преходния период на изграждане на нов икономически ред и в Полша се прилагат споменатите по-горе познати български стратегии (Pine 2002: 97 и сл.). Последниците за конструирането на половете също са сходни.

Събеседниците ми (мъже и жени от различни поколения, над 30 годишни) споделяха една вътрешно противоречива представа за половия ред и особено за равенството на половете. Много често за средното и по-възрастното поколение значима отправна точка за сравнение е времето на социализма; за по-младите – това е “Европа”.

От една страна, идеята за равенството се възприема като социалистическа идеология (с отрицателни конотации), от друга, се заявява убеденост, че “у нас има равенство и сме много по-напред от западните страни”, като едновременно с това се изразява убеждение за природното различие, предопределение и т.н. на жените и мъжете. Неизменното присъствие на спомена и сравнението със социализма в разговорите за семейните отношения потвърждават извода на Крис Хан, че в постсоциалистическите общества хората правят своя избор и изводи от ставашото, сравнявайки със социалистическото минало като референтна точка много повече, отколкото като мислят за бъдещите траектории (Hann 2002: 11). Но все пак е необходимо известно уточнение – този извод е валиден за хората, които са живели в социалистическото време, чиято памет за социализма е “топла”. За поколенията на 20 -

---

⁶Подробно за тях вж. у Стаменова 1995; Беновска-Събкова 2001.

30 годишните референтната точка е бъдещето, доколкото то се олицетворява от образа на Европа.

В ситуацията на преход, когато се разрушава предишният познат (независимо приеман или отхвърлян) ред с неговата предвидимост и (в този смисъл) безпроблемност, промените се възприемат като заплаха, разрушение на изградените жизнени светове (несигурността, безпокойството присъстват постоянно в разговорите, изразени по различен начин). Онова, което дава сигурност в тази ситуация, са “структурите, които създават постоянност” (по терминологията на Р. Козелек). Ако приемем Козелековата теза, че “всички сфери на човешкия живот и на човешкото действие съдържат различни, повтарящи се структури, които, подредени като пластове, се променят с различни скорости” (Козелек 2002: 16), то представите, нормите, стереотипите, отношенията, свързани с пола, биха могли да се отнесат към по-бавно променящите се структури, създаващи устойчивост. В такава посока, като създаващо чувство за сигурност, подкрепа се възприема и семейството – значение, което то имаше и по времето на социализма. Високата стойност на семейството както за мъжете, така и за жените личи в разговорите с тях, потвърждава се и от социологически проучвания (срв. в представително проучване на Алфа ризърч от XII. 2002 г. на въпрос “кои от изброените неща цените най-силно”, най-висок процент – 84 % има семейството (при 82% през 1999г.), следвано от работата - 52% (съответно за 1999г. – 51%), сигурността - 50% (56%), свободата - 46% (44%), законът - 37% (45%), политиката - 6% (8%) (Капитал 25-31 януари, 2003г.).

Установяването на една по-подчертана традиционност (патриархатен ред) в разпределението на ролите между половете в условията на постсоциализма е резултат на въздействия от различни посоки.

1. *Тя произтича от противоречивото социалистическо наследство.* Както показват изследванията във всички бивши социалистически страни, “държавният социализъм беше повече или по-малко патриархален, сексистки модернизаторски експеримент, той олицетворява една култура на мъжествеността, в която доминират подчинение и контрол” (Kreisky 1996: 11). Въпреки голямата промяна – масовото навлизане на жените в публичната сфера с образованието и платения труд – те далеч не бяха “освободени” (както гласеше партийно-държавната пропаганда). В публичната

сфера те бяха включени в мъжки символен и социален ред, основан на биологичните различия. От друга страна, за целия период на държавния социализъм беше характерна извънредно голямата морална важност на частното (домашното, личното пространство) като убежище на личността, в противовес на държавно налагания опит за контрол и обобществяването му. Като негласна съпротива към официалната идеология или просто вяност към реда от предишните времена, съществуваше стремеж за запазване на някаква автономност на семейството, разбирана и като поддържане на традиционните отношения, традиционните роли на жената-майка и съпруга и авторитета на бащата – глава на семейството (разколебан от новия строй). Наред с това след 60-те години се проявява общата тенденция за всички страни от т.нар. Източен блок на отдръпване от началния патос на равенството и свободата и налагане в публичния дискурс на образа на работещата майка, отдадена на семейството и децата – един много по-близък до традиционните представи идеал (Марчева 2001: 318-332; Узенева, Пушкарева 2002:206-207; Малешевич 2002: 178-180; Кръстева-Благоева 2002:185-186; Лулева 2002: 162-168). Майчинството и работата се възприемат като неотделими за женската идентичност. Обратно – бащинството и работата не са задължително свързани за мъжа. В голямата си част грижите за дома, семейството и децата са изцяло “задължение” на иначе равната (в професионалния труд) жена (а както се оказва, и там равенството е проблематично, доколкото предразсъдъците за предимствата на мъжа не са изчезвали никога на работното място). Извънредната натовареност на работещите майки (не на последно място и поради перманентния недостиг на стоки и услуги) поражда напрежение и конфликт на ролите им, зависимост от помагащите баби и закрилящата ги държава. Така зад прокламираното равенство, доказвано с максималните показатели на трудова заетост и образование на жените, ценностите, ролите, стереотипите показват един по-скоро йерархичен, отколкото егалитарен полов ред, в който на жените е отредено място според естествената им предопределеност (на майки) и моралния императив на “грижата”. Тези представи са водещи и при дефинирането на половия ред на трансформиращото се българско общество.

2. *Те се възпроизвеждат в новия неоконсервативен дискурс*, в който компрометираната идея за равенство на половете бе напълно пренебрегната след 1989 г. В търсене на нови идентичности образците бяха намерени в предсоциалистическото

минало. Това, съчетано с целта България да се превърне в “нормална” (модерна) държава, подобно на западноевропейските, означаваше възстановяване на ценностите на здравето българско патриархално семейство от предвоенното десетилетие (30-те години на ХХ в.) в модернизиращата се българска държава. В постсоциалистическата ситуация разграничаването от предишния ред, отхвърлянето на наложеното по социалистически равенство на половете – свързано с двойната и тройна натовареност на жените, преминаваше и през публичното признаване на жените, основано на обвързването им с дома и семейството, а не на дела им в общественополезния труд. Демократизирането означаваше свобода, включително свободата да можеш да избереш традиционна женска или мъжка идентичност, невъзпрепятстван от социалистическата или всяка друга държава (Kreisky 1996: 12).

Така на практика полът се затвърди като критерий в социалния ред. Стереотипни представи за половете (някои от които открито дискриминиращи жените) се възпроизвеждат на всички равнища – в споменатите по-горе телевизионни предавания, в ежедневно и в политическото говорене⁷.

Преформулирането на половия ред придоби нови измерения след последните парламентарни избори от юни 2001г., когато неизвестната в обществото “Партия на българските жени” предостави своята партийна регистрация на политическото движение на завърналият се бивш български монарх. С националистическа реторика нейната лидерка се обяви за възстановяване на патриархалните ценности, естественото “призвание” на жената като майка и съпруга и укрепването на “традиционното възрожденско(!) българско семейство”. Тези идеи намериха подкрепа и се олицетвориха от фигурата на монарха-баща. В характерното за последните години “одомашняване” на политическото в публичния дискурс, на жените и семейството обикновено се отрежда място на допълнение за мъжкия авторитет. Показателен пример

---

⁷ Запитан за заявена от Надежда Михайлова позиция, че ще подаде оставка като партиен лидер, ако СДС загуби изборите в София, Иван Нейков я коментира така: “Като мъжка постъпка на хубава жена” (в-к 24 часа, 28 януари 2003г, с. 4). Журналистите не намират нищо смущаващо в това изявление. По повод гласуването на Закона за детето (внесен от депутатки), в който бяха открити непрещизни текстове, Стефан Данаилов се изказа в пленарната зала: ”Уважаеми дами, знаете симпатията ми към вас, но вижте какво става в пресата. Да се съберат 6-има умни мъже и да поправят текста” (в-к Сега, 29 март 2003 г., 1-3). Пресата цитира думите му, вероятно намирайки ги за важен принос към парламентаризма и политическата култура в България, и без съмнение затвърждавайки образа на депутата като ценител на жените и на жените като неспособни да свършат достъпната само за “умни мъже” работа.

на конструиране на жените в тази рамка е публикация на две страници на в-к Сега под заглавие “За отличничките и тяхната мъжка компания”(в-к Сега, 29 март 2003 г. с. 17, 24), в която с богато илюстрирани примери от новоформиращия се български елит се внушава образът на днешната успяла жена – красива (“миска”), намерила “мъжа с дебел портфейл (“...най-модни сред богатите мъже на страната несъмнено са манекенките...”).

Завръщането на жените в дома (който, както стана ясно, винаги им е “принадлежал”) не само се възприема като тяхно връщане към една естествена и застрашена, изкривена от социализма идентичност, но се мисли и като “модерно”, “европейско”. Според този модел, за мъжа е по-важна професионалната кариера (той трябва да изкарва пари, да храни семейството), а за жената – да се грижи за дома и семейството. Модел, споделян както от мъже, така и от жени, но трудно осъществим в ситуация на дългогодишна икономическа криза. Последното от своя страна става причина за криза в отношенията между съпрузите⁸.

Конструирането на жените преди всичко като майки е не само мъжка представа за тях. В резултат от съчетаването на традиционни ценности с пронаталистката и консервативна политика на социалистическата държава, тя е дълбоко интернализирана от съвременните жени, огромна част от които се идентифицират чрез семейството. Обикновено семейството и децата имат приоритет за жените, когато те трябва да избират между индивидуалното развитие (работа) или дома (децата). Според проучване от 1996г., 40% от анкетираните жени са заявили, че според тях майката трябва безусловно да се жертва за своите деца; 59% - че жената трябва да балансира между грижите за децата и работата си и само 1% смятат, че приоритет има самостоятелният ѝ личен живот (Димитрова, Коцева 1998: 25). Последното статистическо изследване от 2001г. отново показва, че жените в по-голяма степен от мъжете възприемат родителството/ майчинството като личностна реализация и смисъл на живота им (www.Nsi.bg). Това е свързано и с конструиращата идентичността им етика на грижата, саможертвата в името на децата и семейството, предимство на семейните интереси пред личните.

---

⁸ За сравнение с подобни тенденции в Русия вж. Римашевская, Ванной, Малышева, Куббинс, Мещеркина, Пискакова 1999.

Самосъзнаването/самовъзприемането на жените предимно като майки и съпруги и признаването им от другите основно в тези роли формира “новата им”/ “стара” идентичност, затвърждава тяхната уязвимост както в публичния, така и в частния живот. От тях се очаква да се жертват за семейството и децата и се приема с неодобрение (особено в селата) решението им да правят кариера или да се занимават с обществена работа (Фотев 2001: 48-50). Те самите също възприемат този майчинския модел като “естествен” и отговарящ на същността им. Зависимостта от дома и семейството е особено силна за безработните жени. От една страна те приемат, че така (като безработни) ще имат повече време и сили да се грижат за децата и съпруга си, от друга, семейството и домът придобиват за тях извънредна важност в емоционално, икономическо и социално отношение – обстоятелство, което ги прави зависими. Всички безработни жени, с които се срещнах в Самоков, приемаха състоянието си като временно. На практика всички те работят “неофициално”, имат заетостта на пълен работен ден – като млади майки, които отглеждат децата си, в дребен “семеен бизнес” и/или в допълнително стопанство на село; всички споделят, че биха искали да си намерят някаква работа. Това е свързано с Аз-идентичността им, с възприятието им като автономни личности, а също така с възможност за поддържане на социални контакти и излизане от кръга на домашните задължения. Стремещт да си намерят каквато и да е работа, за да допълват или осигуряват издръжката на децата си, е водещ за избора на голяма група жени (над 200) от града да заминат “на гурбет” в Израел, Гърция или Западна Европа. В това отношение наблюденията ми от Самоков са еднопосочни с изводите от етнологичното изследване в Девин и Якоруда, което също показва по-голямата гъвкавост и адаптивност на жените в сравнение с мъжете при търсенето на начини за издръжката на семействата им. То потвърждава и друга характерна полово детерминирана черта на прехода – жените имат все по-нарастващ дял в неформалната икономика, в нископлатения, несъответстващ на образованието им труд. Те по-често, отколкото мъжете, са готови да приемат всякакъв труд, който би допринесъл за семейния бюджет (Гребенарова 2001: 89-91). В резултат на това, жените по-лесно губят професионалната си квалификация, декласират сами себе си, поставяйки семейните пред личните си интереси (Situation of Women 1995; Women in poverty 1998; Стоилова 2001: 117-130).

Въпреки ревитализирането на традиционния модел, който отрежда приоритет на мъжа в осигуряването на издръжката на семейството, а жената свързва с домашната сфера, на практика той не само не е удовлетворяващ за повечето жени, но в действителност много от тях поемат лидерска роля по отношение на издръжката. В какво се изразяват и как се възприемат промените на традиционните роли в семейството, предизвиква ли това напрежение в отношенията между съпрузите и изобщо конструирането на частното са въпроси - предмет на друго изследване.

Важно е да се подчертае, че интерпретираният до тук като традиционен и консервативен полов ред не е неизменен. Преди всичко той не е идентичен на определяния като патриархален и традиционен полов ред от социалистическия период; той не е идентичен и на “образеца” си от 30-те години на ХХ. Всички те се конструират в различен социално-икономически, политически и идеологически контекст, който определя различията между тях.

Днешният полов ред на трансформиращото се българско общество също се променя. Една от най-влиятелните причини за това е свързана с новите възможности за избор, които се откриват за по-младите поколения. Ценностите, споделяни от тях, предполагат по-скоро отхвърляне, отколкото безалтернативно възприемане на представите за половете и ролите на техните родители, баби и дядовци. Егалитарните, партньорски отношения между половете за “Азово- ориентираното поколение”(Бек) са безпроблемно свързани с идентичностите му, доколкото не противоречат на дълбоко интернализирани стереотипи за мъжете/жените и отношенията между тях. Но това е друга тема.

Литература:

Беновска-Събкова 2001: Беновска-Събкова М. Политически преход и всекидневна култура. София.

Boraway, Verdery 1999: Boraway, M., K. Verdery (Ed.) Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World. New York, Oxford

- Brunnbauer 2002:** Brunnbauer, Ulf. From Equality without Democracy to Democracy without Equality? Women and Transition in Southeast Europe. - In: Jovanovic, M., Sl. Naumovic, (Eds.) Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century. Belgrade-Graz, 219-245.
- Гребенарова 2001:** Гребенарова, С. Семейният и роднински конфликт в малкия град и ролята на жената в постсоциалистическото общество. – БЕ, 2001, 2, 79-101.
- Deimel 1998:** Deimel, J. Bewegte Zeiten. Frauen in Bulgarien gestern und heute. Muenchen – LDV.
- Димитрова, Коцева 1998:** Димитрова, М., Т. Коцева. Равенството на гражданите и неравенството на жените. София.
- Дитрих 2000:** Дитрих Р. Трансформация и еманципация на Изток: гледната точка от Запад ... И жената като добра майка .... – В: Фотев Г., Р. Стоилова (съст.) Жените: справедливост днес. София.
- Дитрих, Хьолшер 2002:** Дитрих Р, Б. Хьолшер. Концепции за социалното неравенство и условията на културна промяна. – Социологически проблеми. 1-2, 93-118.
- Godel 2002:** Godel B. Auf dem Weg zur Zivilgesellschaft. Frauenbewegung und Wertewandel in Russland. Campus Verlag. Frankfurt/ New York.
- Goffman 2001:** Goffman E. Interaktion und Geschlecht. Herausgegeben und eingeleitet von Hubert A. Knoblauch. Campus Verlag, Frankfurt/ N.Y. 2 Auflage.
- Hann, Humphrey, Verdery 2002:** Hann C., C. Humphrey, K. Verdery. Introduction. Postsocialism as a topic of anthropological investigation. – In: Hann. C. H. (Ed.) Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia. London & New York, 1-28.
- Haney 1999:** Haney, L. “But We Are Still Mothers”: Gender, the State, and the Construction of Need in postsocialist Hungary. – In: Boraway, M. K. Verdery (Ed.) Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World. New York, Oxford, 151-187.
- Hausen, Wunder 1992:** Hausen K., H. Wunder (Hg.) Frauengeschichte. Geschlechtergeschichte. Campus Verlag, Frankfurt/ N.Y.
- Иванова 1997:** Иванова, Р. Сбогом, динозаври, добре дошли крокодили! Етнология на промяната. София.
- Иванова 2002:** Иванова, Р. Култура на кризата – криза в културата. София.
- Иригаре 2002:** Иригаре Л. Този пол, който не е един. София.
- Jalusic 1998:** Jalusic V. Freedom versus Equality? IWM Working Paper N1. Vienna.
- Карамихова 2000:** Карамихова, М. Брачна снимка от Кърджали. София.
- Kollmorgen 1997:** Kollmorgen R. Theoretische Aspekte postsozialistischer Transformationsprozesse. - In: R. Hauser, Th. Olk (Hrsg.) Soziale Sicherheit fuer alle?. Opladen.
- Козелек 2002.** Козелек, Р. Пластовете на времето. Изследвания по теория на историята. С една статия на Ханс-Георг Гадамер. София.
- Kostova 1998:** Kostova, D. Similar or Different? Women in Postcommunist Bulgaria. – In: Rueschemeyer, M. (ed.) Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe. Armonk, NY-London, 249-266.

- Kreisky 1996:** Kreisky, E. (ed.) Vom patriarchalen Staatssozialismus zur patriarchalen Demokratie. Der politische Systemwechsel in Osteuropa aus der Gender-Perspektive. Wien.
- Кръстева-Благоева 2003:** Кръстева-Благоева, Е. Образът на българката в епохата на социализма. – В: Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. София, 182-191.
- Лулева, 2003:** “Женският въпрос” в социалистическа България – идеология, политика, реалност. – В: Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. София, 155-175.
- Малешевич 2003:** Малешевич, М. Общественото равнопоставяне на жените и мъжете в годините на обновяване и строителство в социалистическа Югославия. - В: Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. София, 175-182.
- Минчева 2001:** Минчева, Е. Събраха се ... живеят заедно... – БЕ, 2001, 101-126.
- Niedermueller 2002:** Niedermueller, P. Sozialer Wandel und kulturelle Representation. Skizzen zu ethnologischer Transformationsforschung. – Schweizerisches Archiv fuer Volkskunde. 98. Jahrgang, Heft 1, 271-287.
- Pine 2002:** Pine, F. Gendered domains in postsocialist Poland. – In: Hann. C. H. (Ed.) Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia. London & New York, 95-113.
- Пушкарева, Узенева 2003:** Пушкарева, Н., Е. Узенева. Статус на жената и етакратичен джендър-ред – джендър аспект на антропологията на всекидневието в съветска и постсъветска Русия. – В: Социализмът: Реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. София, 203-209.
- Римашевская, Ванной, Малышева, Куббинс, Мещеркина, Пискаклова 1999:** Римашевская, Н., Д. Ванной, М. Малышева, Л. Куббинс, Е. Мещеркина, М. Пискаклова. Окно в русскую частную жизнь. Супружеские пары в 1996 году. М: Academia.
- Rueschemeyer 1998:** Rueschemeyer, M. (ed.) Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe. Armonk, NY-London.
- Sauer 1996:** Sauer B. Transition zur Demokratie? Die Kategorie “Geschlecht” als Pruefstein fuer die Zuverlaessigkeit von sozialwissenschaftlichen Transformationstheorien. – In: : Kreisky, E. (ed.) Vom patriarchalen Staatssozialismus zur patriarchalen Demokratie. Der politische Systemwechsel in Osteuropa aus der Gender-Perspektive. Wien, 131-167.
- Situation of Women 1995:** Bulgaria 1995, Situation of Women. UNDP, Sofia.
- Стаменова 1995:** Стаменова, Ж. Етносоциални аспекти на бита в източните Родопи. Перник.
- Стоилова 2001:** Стоилова Р. Неравенства и общностна интеграция. София.
- Фотев, Стоилова 2000:** Фотев Г., Р. Стоилова (съст.) Жените: справедливост днес. София.
- Фотев, Драганова,**

- Неделчева, Молхов** 2001: Фотев Г., М. Драганова, Т. Неделчева, М. Молхов. Светът на селските жени. София.
- Фотев** 2001: Фотев, Г. Формално равенство и неравенство между селските жени и мъже в трансформиращото се българско общество. – В: Фотев Г., М. Драганова, Т. Неделчева, М. Молхов. Светът на селските жени. София, 36-60.
- Fuszara** 2000: Fuszara, M. The New Gender Contract in Poland. SOCO/IWM. Vienna.
- Women in poverty** 1998: Women in poverty. An assessment of the Bulgarian anti-poverty policies and strategies. UNDP, Sofia.